

Witold Gombrowicz

Lengyelországi emlékek

A zsidók olyan sajátos és kivételes szerepet játszottak az akkori idők lengyel fejlődésében, hogy mindenképpen meg kell róluk emlékezni. Kora ifjúságomtól fogva vonzódtam hozzájuk, kedveltem intellektuális nyitottságukat, nyugtalanságukat, kritikai gondolkodásukat és racionalizmusukat, ugyanakkor nemegyszer élcelődéseim céltáblái is voltak, mivel bővelkedtek bizonyos gyarlóságokban és mulatságos tulajdonságokban.

Azt hihetnők, hogy nemesi-földbirtokosi származásomnál fogva már a bölcsőben magamba szívtam az antiszemitizmust. Szó sincs róla! Családunkban az antiszemitizmus a korlátoltság biztos jelének számított, és senkiben sem volt egy csöpp ellenérzés sem a zsidókkal szemben, bár ha belegondolok, bizonyos társasági előítéletek azért megmaradtak... Ez a nemesi antiszemitizmus azonban nem volt veszélyes: a lengyel nemes elítélően beszélt ugyan a zsi-

dók „destruktív szerepéről”, de mindegyiküknek megvolt a maga Mózes-hitű kiválasztottja, akivel órákon át titokzatos beszélgetésbe merült a tornácon, az évszázados békés együttélés élő bizonyítékául.

Egyik unokabátyám, akit a földbirtokos osztály tagjainál nem ritka humorérzékkel áldott meg a sors, nem a tornácon, hanem az első emeleti erkélyről feleselve diskurált a maga zsidójával, hogy a magasból döröghessen le a ház előtt álló kereskedőre: – Na, mi újság, Mózes?! Gondolom, ebben sokan a nemesi gőg tipikus megnyilatkozását látják, én viszont úgy vélem, hogy rokonom nem csekély humorérzékről tett tanúságot, amikor önmagából fennhéjázó urat, a boltosból pedig szegény „Mózeszt” csinált, mivel saját magát legalább annyira kifigurázta, mint a zsidót, s ezzel magát a nemes–zsidó viszonyt állította groteszk pellengérré.

Az iskolában nem sok dolgom akadt a zsidókkal, mivel szolid katolikus, konzervatív iskolába jártam. Ha járt is oda néhány zsidó gyerek, azok az arisztokráciához dörgölőző, meglehetősen sznob plutokrácia csemétéi voltak. Ezek a fiúk választékosan öltözködtek, volt pénzüik, elegáns sportokat űztek (például teniszeztek), modorukat a rendszeres külföldi utazások csiszolták simává – mégis elég volt csak egy kis sé közeledni hozzájuk, bepillantani családi életükbe, otthonukba, és a látszólagos elegancia máza minden ízében repedezni kezdett, és felfedte a korántsem oly kellemes, sőt olykor kifejezetten komikus kulisszákat. Néhány nagybátyám is e plutokráciából nősült, de ezeket a nagynénéimet ritkán láttam – amennyire emlékszem, kinézetre jó megjelenésű, disztिंगvált hölgyek voltak.

Csak az egyetemen kerültem közelebbi kapcsolatba a szemita körökkel, és azonnal megéreztem, hogy náluk más a légkör, itt sokkal szabadabban mozoghatok, mint másutt, mert volt bennük valami kiszámíthatatlan, megfog-

hatatlan őrülség... Ettől kezdve sülve-főve együtt voltunk, olyannyira, hogy egy idő múltán a Ziemiańska kávéházban „zsidó királynak” kezdtek titulálni, mert alighogy megjelentem, csak úgy özönlöttek asztalomhoz Izráel fiai; akkoriban ők voltak a leghálásabb hallgatóságom. De vajon csak a szabadságuk és szellemi vakmerőségük miatt vonzódtam annyira hozzájuk, vagy volt ennek valami más, mélyebb oka is? Pár könyvvel a hátam mögött még hosszú időnek kellett eltelnie a háborút közvetlenül megelőző évekig, amikor megértettem, hogy voltaképpen egy dolog köt bennünket össze: a formához való viszonyunk.

A zsidó tragikus nép, amely a száműzetés és elnyomás évszázadai alatt számos torzuláson ment keresztül, ezért nincs abban semmi különös, hogy a zsidó formája, kinézete, életstílusa, kifejezésmódja néha groteszkül hat – a gettók szakállas, kaftános zsidói, a művészkávéházak eksztatikus költői, a milliomosok a tőzsdén – megannyi, így vagy úgy groteszk, valószerűtlen alak... A zsidó intelligens, tehát érzi ezt – érzi, de saját elhibázott szorításából nem tud szabadulni –, ezért van az, hogy sokszor saját magát is karikatúrának, a Teremtő furcsa tréfájának látja. Engem épp ez igézett meg bennük, a formához fűződő, feszültséggel teli viszonyuk, ami gyötri, mulattatja vagy éppenséggel megalázza őket; ezért egy zsidó sohasem lehet száz százalékig önmaga úgy, ahogy a paraszt vagy a nemesember nemzedékeken át összenőtt saját formájával, a zsidó mindig szükségszerűen a kompromittált forma, a forma katasztrófája. Ezt akartam én is a művészetben: láthatóvá tenni az ember küzdelmét a formával, hogy észrevegye annak zsarnokságát, és ne hagyja magát leigázni.

Akkoriban környezetemben szinte senki sem tudta ezt fölfogni, ami nem is csoda, hiszen minden mozdulatukat, szavukat, beszédüket, gondolatukat és érzelmüket az egyszer s mindenkorra adott, őseiktől örökölt modus szab-

ta meg. Csak amikor a háború és a forradalom viaszfigurákként kezdett játszódni az emberekkel, s a világ öröknek hitt dolgairól kiderült, hogy törekenyek és mulékonyak, csak akkor kezdett erőre kapni az én elméletem. Azt azonban már korábban észrevettem, hogy az úri társaság tagjainak szuverén és büszke modorra szájalmasan hajótörést szenved a zsidókkal szemben. A zsidók kompromittáló elemnek számítottak, ezért nem létezett velük kapcsolatban semmiféle viselkedési kódex.

Istenem, hány ilyen szájalmas, fájó kompromittálást kellett végignéznem! A nemesség és az arisztokrácia azért szövetekezett a zsidókkal, hogy fényesebbé tegye megfakult koronáját, de e kapcsolatban mindig volt valami szégyellnivaló, és a vegyes házasságból született szerencsétlen utódok sohasem nyerhettek polgárjogot a salonokban. Ilyenkor mindenki úgy tett, mintha semmiről sem tudna, ilyen személy jelenlétében a jólneveltség szabályai a leghalványabb célzást is tiltották, mint akasztott ember házában kötelet emlegetni... A szép Krysia Skarbek, akinek a háború alatti hősiességéről legendák szólnak, s aki tragikus körülmények között nemrég halt meg Londonban, szintén e szerencsétlen felemás lények kategóriájába tartozott. Apja gróf, anyja Goldfeder lány... Krysia társaságában kerültek a zsidó témákat, ő sem beszélt róla szegény, és ez a kegyes hazudozás még eltartott volna egy darabig, ha történetesen be nem üt a katasztrófa. Ha jól emlékszem, a Bristol Szálló előtt történt, Zakopanében.

Krysia ott lakott a szállodában, és a verandán ült számos hangzatos címet viselő úr és hölgy társaságában, amikor odalent megjelent egy rikító öltözetű, javakorabeli zsidó asszony, aki – mivel nem láthatta a verandán ülő Krysiaát – teli torokból kiáltozni kezdett: – Krysia! Krysia! A társaság kővé dermedt, legjobban persze szegény Krysia, aki ahelyett, hogy válaszolt volna, úgy tett, mintha nem hallaná, mintha nem őt hívnák...

De a kiáltás ismét felhangzott, ezúttal semmiféle kétséget sem hagyva címzettje felől: – Krysia Skarbek! Krysia Skarbek! Látni kellett volna az asztalnál ülő tapasztalt világfiak döbbenetét: földre szegezett tekintettel, feszült arccal ültek, mintha varázsütésre megbénultak volna. Micsoda megváltás lett volna, ha valaki akkor azt mondja: – Krysia, nem hallod? Egy nénéd vár odakint!

Ezt a pár egyszerű szót senki sem tudta kimondani. Kővé váltan hősiesen játszották tovább szerepüket, mintha semmiről sem tudnának, meghazudtolva az egyre hangosabb kiáltásokat... Nem volt ebben sem megvetés, sem gyűlölet – csak a szörnyű tanácstalanság, amiért képtelenek voltak megszabadulni saját konvencióiktól és egy korszerűbb stílushoz idomulni.

Az ilyen és ehhez hasonló váratlan szembeülések tették számomra napnál világosabbá, hogy az ősi lengyel forma átjárhatatlan, sőt egyenesen ügyefogyott, azaz semmi köze a való élethez.

Lassacskán kezdtem rájönni, hogy a lengyeltségbe oltott zsidóság hallatlan feszítőerővel bír, s ebben lehetősége rejlik annak, hogy kidolgozzuk a lengyeliség új formáját, ami már megfelel az újabb kor követelményeinek. A zsidók kötöttek össze bennünket a világ legmélyebb, legsúlyosabb problémáival.

***

Amikor az Úrnak 1923. esztendejében beiratkoztam a varsói egyetem jogi fakultására, az ifjúság körében a nacionalista és antiszemita mozgalmak még gyerekcipőben jártak, csak a háborút közvetlenül megelőző időszakban kezdtek döntögetni szomorú rekordjaikat. Egyetemi éveim alatt egyszer sem voltam tanúja antiszemita hangulatkeltésnek – bár az igazat megvallva, nem koptattam túl gyakran az egyetem lépcsőjét, jobban szerettem otthon, jegyzetekből tanulni.

Azon nyomban barátságot kötöttem néhány izraelita diáktársammal, akikkel együtt készülünk a vizsgákra. Ez volt az első szellemi találkozásom a zsidókkal. Mindenekelőtt az döbbenett meg, mennyire más információik vannak a világról és az emberekről, mint nekem. A velem hasonszórú keresztényekkel folytatott beszélgetések általában nyugodt mederben folytak, s többnyire semmi olyat nem tudtam meg tőlük, amit már azelőtt ne tudtam volna, annyira azonosak voltak információs forrásaink; ugyanazokat az újságokat, könyveket olvastuk és családtagjaink élményei is ugyanabból a szférából származtak. A zsidóktól hallottam először az amerikai válságról, a trocizmus kilátásairól, egy Przyboś nevű költőről – nemegyszer teljesen egzotikus dolgokról, mintha a zsidóknak saját, külön sajtójuk lett volna. Kétkedő pofát erőltettem magamra, mintha az egész nem nagyon érdekelne, valójában azonban hegyeztem a fülem, nehogy elmulasszak valamit, mert az első perctől fogva tisztában voltam vele, hogy ezek nem jelentéktelen dolgok.

Zsidó évfolyamtársaim hasonló rokonszenvet mutattak irántam. Azt hiszem, azért volt akkora sikerem náluk, mert sohasem tettem semmiféle engedményt, sőt velem született macacssággal úton-útfélen emlékeztettem őket árja, falusi, nemesi származásomra. Hiszen már Önök is tudják, mi az én politikám... Meggyőződésem, hogy a zsidó vonzódik a lengyel nemeshez, mert az mulattatja, szórakoztatja, vele szemben ő is jobban azonosul zsidóságával, vagyis önmagával, ezáltal egész léte színesebbé, intenzívebbé válik. Ha az ilyen játékokban, mint ebben az esetben is, részemről nem volt jelen semmiféle ellenszenv, sem büszkeség, sőt itt inkább csak elismerésről lehetett szó, akkor jó kis mulatság kerekedett belőle, élvezettel lubickoltunk egymás másságában, s mivel a zsidóknak igen fejlett a humorérzékük, tüstént észrevettem a szemükben fel-

lobbanó szikrát, amikor engem megpillantottak. Nemest-zsidót játszottunk, egymást ugratva hidaltuk át azt a mélységes szakadékot, amely fölött annyi pedánsan szerkesztett egyenlőségi nyilatkozat és hasonló „haladó” értelmiségi okfejtés próbált meg – sikertelenül – hidat verni. .

Barátságunk végérvényesen akkor pecsétlődött meg, amikor az irodalomba bevonulván megkezdtem rendes éjszakai fogadóóráimat a fővárosi művészkávéházakban.

A közöttünk lévő, korántsem felszínes lelki kötelék akkoriban már kézzel fogható volt. Ki támogatott, ki harcolt értem irodalmi berkekben, ha nem ők? A *Ferdydurke* megjelenését követő puszkaporos hangulatban vajon ki dobta elsőként őszinte lelkesedését a mérleg serpenyőjébe, ha nem feledhetetlen emlékü barátom, Bruno Schulz? Ki egyengette utamat a háború előtt és után Lengyelországban, ha nem Artur Sandauer? Az emigrációban kire számíhattam Józef Wittlinen kívül? Mindig és mindenütt a zsidók értették és érezték meg elsőként írásaim lényegét. Ez olyan nyilvánvaló volt, hogy időnként eltűnődtem rajta, vajon nem csordogál-e bennem is egy csepp az ő vérükből. Mindhiába, hajam szőke, orrom szláv, és a legnagyobb erőfeszítés árán sem sikerült felkutatni egyetlen izraelita őst sem a felmenőim között. Mégis, talán mert anyai részről a család a legkülönbébb lelki aberrációkkal büszkélkedhetett, volt bennem valami a zsidók dekadenciájából és intelligenciájából.

Mindezek ellenére a zsidókhöz fűződő szellemi, sőt lelki kapcsolataim nem mentek olyan messzire, hogy személyes barátság alakulhatott volna ki közöttünk. Schulz rendkívül közel állt hozzám, órák hosszat el tudtunk diskurálni a mindkettőnket izgató művészeti kérdésekről, de az első valamirevaló falusi kuzinom társaságában mégis otthonosabban éreztem magam. Schulz magánélete a legkevésbé sem

érdekelt, számomra ő egyfajta absztrakt tudatot és érzékenységet testesített meg.

Egyszer Lechoń, egyik lengyelországi látogatása során – akkoriban a párizsi lengyel követség tanácsosa volt – a kávéházban véletlenül a szomszéd asztalhoz telepedett le, és akaratlanul is fültanúja volt, hogyan társalgok a zsidókkal, akik abban az időben hallgatóságom nagy részét alkották.

Másnap találkoztunk, mert a *Ferdydurkéről* szeretett volna beszélni velem. – Tegnap hallottam, hogyan hadakozik a zsidók naivságával – mondta.

Ez gondolkodóba ejtett. Lechońt alig ismertem, akkor beszéltem vele először négy szemközt, ezért megkérdeztem, mit akar ezzel mondani.

– Tudja, én jó barátságban vagyok a zsidókkal – valahogy így fejezte ki magát –, nálam jobb zsidológust amúgy sem talál, akár értekezést is írhatnék róluk. Aki nem ismeri őket, azt hiszi, hogy ravasz, alattomos, hidegen számító emberek – de ha megesszik velük egy hordó heringet, akkor rájön, hogy egyszerűen csak naivak. De ez a naivság ravaszággal párosul, romantikájuk (mert romantikusabbak, mint Chopin) józansággal keveredik, ezért naivan körmönfontak és romantikusan józanok.

Ezt a képletet túlságosan kényelmesnek találtam, ki is fejeztem ellenvetésemet, de Lechoń félbeszakított:

– Uram, amikor tegnap meghallottam, hogyan ingerkedik velük, azt mondtam magamban: na, ebben emberükre találtak! Ez rátapintott Achilles-sarkukra!

Nem fogadtam minden fenntartás nélkül Lechoń bókjait, mert nem tartottam őszinte embernek. De szinte mellbe vágott a megfigyelés pontossága: mind a zsidók általános jellemzése, mind a velük folytatott vitáim értelmzése telibe talált. Igen, erről volt szó: va-

lójában nem hideg intellektusuk zavart igazán, hanem az a naivtás, amellyel az értelmet piedesztálra emelték, az a bizalommal teli, majd-hogynem gyermeki csodálat, amellyel a tudományos igazságok, elméletek és tanok és általában a kultúra iránt viseltettek. Ezek a félelmetes, tabukat döntögető forradalmárok legtöbbször gyermekien naiv és jószágos lelkek voltak; elég volt egy kicsit megkaparni a felszínt, és előbukkant a szinte misztikus hitű álmodozó – keménységük gyakran különös lágy-sággal párosult. Sehol sem láttam olyan galamblelkeket, mint e cinikus zsidók között. Én persze egyfolytában a naivságukat fricskáztam, taktikám lényege a szerepek felcserélése volt: játsszák ők a romantikust, ne én.

Ez természetesen sokkal jobban működött a vidékről frissen felkerült, újsütetű jövevényekkel, mint a magabiztos, a fővárosi életben már gyökeret vert egyénnel. A Ważykhoz és Wathoz hasonló írók vagy tudomást sem vettek rólam, vagy nem tüntettek ki bizalmukkal. Szikkadt fantáziájuk nem nagyon tudott mit kezdeni az olyanokkal, mint én. Ważyk például jó néhány évig „nem vett komolyan”, noha a felesége, aki festő volt, állandó hallgatóságomhoz tartozott, sőt az arcképemet is megfestette. Ważyk csak a *Ferdydurke* megjelenése után jött oda hozzám, és így szólt: – Gratulálok, ön híres lett! – E vallomásnak azonban semmiféle következménye sem lett, mert a Ważyk-féle szürrealista, avantgárd intellektus számomra túlságosan elméleti volt, és őszintén szólva untatott.

(A kézirat itt megszakad)

REIMAN JUDIT FORDÍTÁSA